

S'Arenalet de Son Colom (Artà) i l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears

DAMIÀ RAMIS
LLUÍS PLANTALAMOR
JOAN CARRERAS
MIQUEL TRIAS
GABRIEL SANTANDREU

Introducció

L'arquitectura ciclòpia¹ és un element característic de les illes de la Mediterrània occidental al llarg de la fi de la Prehistòria amb diferents manifestacions a Còrsega, Sardenya, Malta i les Balears, encara que les circumstàncies precises sobre l'origen del fenomen a cada un d'aquests llocs són encara molt desconegudes. A les Balears, la primera manifestació d'arquitectura ciclòpia és l'estructura coneguda com naveta d'habitació². Consisteix en una construcció de planta de ferradura amb un mur d'uns 2 m de gruixa realitzat mitjançant la tècnica de doble parament amb grans blocs i un farcit interior de rebla. La llargària dels exemplars més monumentals arriba als 20 m, mentre l'amplada de la cambra sòl ser d'uns 3 m. Quant a la seva cronologia, si bé el megalitisme funerari es remunta a les darreries del III mil·lenni cal BC, actualment la majoria dels autors³ situen l'origen de l'arquitectura ciclòpia domèstica cap a mitjans del II mil·lenni cal BC en base a les datacions radiocarbòniques disponibles. No obstant això, alguns materials pretalaiòtics apareguts a navetes d'habitació tant de Mallorca⁴ com de Menorca⁵ ja suggerien un inici

---

¹ *Sensu* Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Arquitectura ciclòpia mallorquina", *Arquitectura megalítica y ciclòpia catalano-balear. Coloquio sobre arquitectura megalítica y ciclòpia catalano-balear*, 24-26 abril 1965, Barcelona, 1965, 133-149.

² Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Las navetas de Mallorca", *Studi Sardi*, 19, 1964-65, 261-314; Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, 1991; Gabriel PONS: *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic final i al Talaiòtic I de Mallorca*, Palma, 1999; Bartomeu SALVÀ: *El pretalaiòtic al llevant mallorquí (1700-1100 AC). Anàlisi territorial*, Palma, 2001.

³ Vicente LULL *et alii*: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*, Barcelona, 1999.

Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*. Palma, 2002.

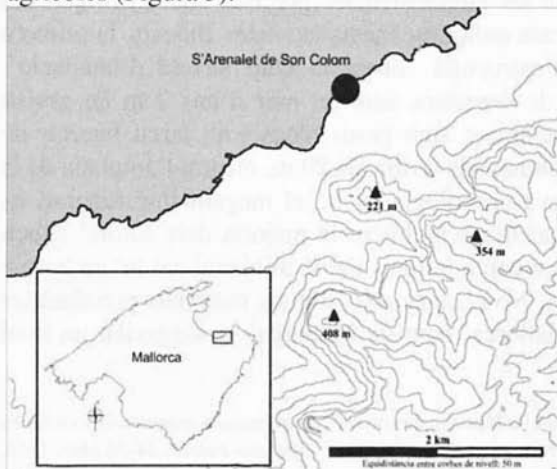
William H. WALDREN: "A case history: evidence of ancient animal, water and land management, exploitation and depletion, Son Oleza Chalcolithic Old Settlement, Valldemossa, Mallorca, Balears, Spain", *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deià Conference of Prehistory (September 13-18, 2001)*, Oxford, 2002, 301-311; Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005.

⁴ Guillem ROSSELLÓ BORDOY: "Las navetas de Mallorca".

anterior, situat al Calcolític o Bronze inicial. La recent excavació d'una d'aquestes estructures a s'Arenalet de Son Colom (Artà) ha proporcionat un conjunt d'evidències culturalment molt homogènies datades a finals del III mil·lenni cal BC. Per tant, a aquest treball es presenten de manera preliminar els resultats de l'excavació arqueològica i es discuteixen les seves implicacions.

El jaciment i el seu entorn

L'estructura ciclòpia de s'Arenalet de Son Colom es troba a la badia d'Alcúdia, a la vorera de la mar (Figura 1). Fou documentada per Josep Mascaró Passarius, qui la identificà com una naveta d'habitació⁶. El mes d'octubre de l'any 2004 es dugué a terme l'excavació arqueològica del jaciment. Les restes arquitectòniques es trobaven extremadament erosionades (Figura 2). La part preservada està formada per dos fragments de mur en pedra seca, disposats paral·lelament de nord a sud, amb una llargària màxima d'uns 5 m cada un d'ells. La gruixa d'aquests murs, construïts mitjançant la tècnica ciclòpia de doble parament i rebla a l'interior, és aproximadament d'1.5 m i limiten una cambra d'uns 4 m d'amplada. Els dos extrems d'aquesta construcció han desaparegut, el septentrional a causa de l'erosió marina i el meridional probablement degut als treballs agrícoles (Figura 3).

Figura 1 Ubicació del jaciment S'Arenalet de Son Colom

El jaciment es troba al peu de l'extrem occidental del massís d'Artà. Es tracta d'una formació muntanyosa que ocupa la península del mateix nom, a l'extrem oriental de Mallorca. El seu relleu és abrupte, si bé les cotes són modestes i no sobrepassen els 560 m. La costa occidental d'aquesta península, és a dir, la que forma part de la badia d'Alcúdia, es caracteritza per ser rocosa i baixa, producte del gradual descens de les muntanyes cap a la mar. A algunes petites cales d'aquest litoral s'hi han format platges, com és el cas de s'Arenalet de Son Colom, també conegut com caló o platgeta dels Ermitans. La vegetació

⁵ Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. José MASCARÓ PASSARIUS: *Corpus de toponimia de Mallorca*, Palma, 1967, 2662.

climàtica de la zona seria l'alzinar, però aquest és molt escàs a causa de l'activitat humana, predominant les garrigues d'ullastre amb algunes clapes de pinar⁷.

Figura 2. Fotografia del jaciment de S'Arenalet de Son Colom.

L'excavació documentà un nivell de sedimentació ben estratificat a l'interior de l'estructura, amb un conjunt material molt homogeni pertanyent a un únic horitzó d'ocupació. S'han obtingut dues datacions radiocarbòniques a partir de dos ossos d'herbívoros domèstics, que prèviament havien superat les proves d'integritat per descartar possibles contaminacions de les mostres, garantint d'aquesta manera la seva fiabilitat dels resultats. Els seus intervals 2σ calibrats⁸ se solapen gairebé de manera completa al període aproximat 2150-1950 cal BC (Taula 1).

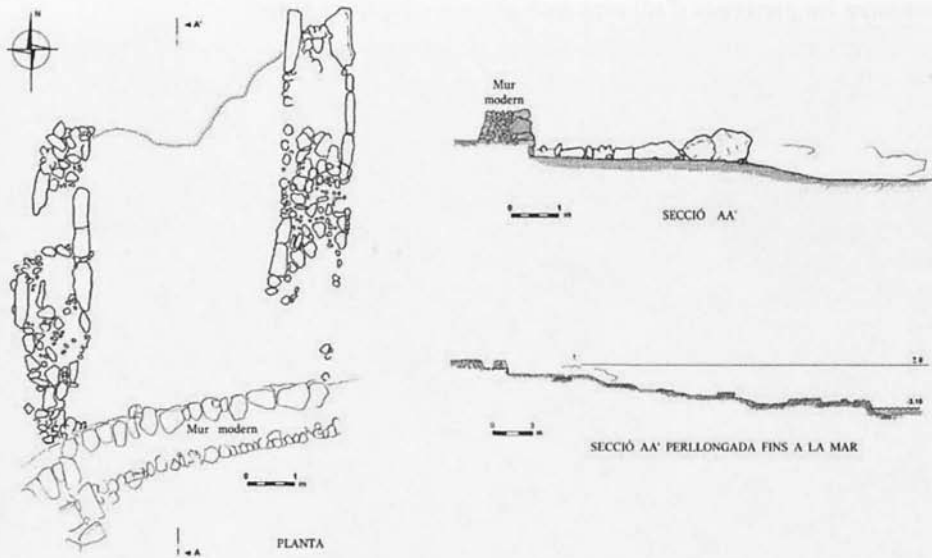
Context	Mostra datada	Datació convencional	Interval calibrat 2σ
UE 10	Incisiva de boví	KIA-26226: 3660±35 BP	2140-1920 cal BC
UE 13	Molar superior de caprí	KIA-26215: 3670±35 BP	2150-1940 cal BC

Taula 1. Datacions absolutes obtingudes al jaciment de s'Arenalet de Son Colom.

A l'excavació també es recuperaren diversos fragments de vasos ceràmics destinats aparentment a la reducció de minerals cuprífers i alguns petits elements metàl·lics, com un rebló i un fragment de punxó. D'altra banda, aparegueren alguns escassos fragments d'indústria lítica de talla. Aquestes dades suggereixen, en conjunt, que l'estructura de s'Arenalet de Son Colom serví com a lloc d'habitació i de treball.

⁷ Joan MAYOL: "Balears", *Espacios naturales protegidos de España*, Madrid, 1992, 227-340.

⁸ El calibratge de totes les datacions que apareixen a aquest treball s'ha realitzat a partir de Christopher BRONK RAMSEY: OxCal Program v3.5, 2000, URL: www.rlaha.oc.ac.uk/oxcal/oxcal.htm.

Figura 3. Representació en planta i en secció de la estructura arquitectònica de s'Arenalet de Son Colom després de la seva excavació.

La ceràmica

Les restes ceràmiques presenten un alt grau de fragmentació i, a més, l'índex de remuntatge és molt baix, cosa que fa pensar que el conjunt recuperat representa una quantitat elevada de peces amb una representació molt fragmentària de cada una d'elles. S'han identificat 255 fragments ceràmics significatius (vores, bases, aplicacions o decoracions).

Les formes definides són molt limitades. Les peces de petita mida o ús individual estan representades per les conques hemisfèriques o de casquet esfèric i les conques esferoidals. Entre els tipus de mida mitjana dominen els vasos globulars, els carenats i els troncocònics (Figura 4). Algunes peces, i en concret dos petits vasos carenats amb dos nivells de protuberàncies superposats (agafadors horitzontals sobre mugrons cònics), resulten estranys als repertoris pretalaiòtics mallorquins, però permeten una aproximació a exemplars coetanis del Midi francès⁹.

Diverses vores de gran diàmetre pertanyen a la categoria de contenidors. Es tracta de vores tancades i de tendència corbada que presenten una sèrie de corones d'agafadors horitzontals, en molts casos amb perforació vertical, però no és possible confirmar si pertanyen a recipients de base plana i perfil bombat, o bé a vasos esferoidals. Presenten

⁹ Jean GASCÓ: "Les composantes de l'Âge du Bronze, de la fin du Chalcolithique à l'Âge du Bronze en France méridionale", *Cypselà*, 15, 2004, 39-72; Joël VITAL: "Du Néolithique final au bronze moyen dans le sud-est de la France 2200-1450 av. J.C.", *Cypselà*, 15, 2004, 11-38.

algunes diferències amb els exemplars de Son Matge¹⁰ i la cova de sa Tossa Alta¹¹, i s'apropen més als de ca na Cotxera¹² i altres de Menorca¹³. En conjunt responen a tècniques dels grups coetanis de la conca del Roine i Saona¹⁴ o de Veraza¹⁵.

Les ceràmiques incises amb decoració de tradició campaniforme, o ceràmica incisa A, estan representades per uns 30 petits fragments (Figura 6). Els motius identificats són tres: (1) les espines de peix o angles imbricats, (2) les bandes d'incisions obliqües paral·leles i (3) les franges lliures a les quals les incisions paral·leles solen ser de menor longitud que en el cas anterior

-
- ¹⁰ Guillem ROSSELLÓ-BORDOY, William H. WALDREN: "Excavaciones en el abrigo del bosque de Son Matge (Valldemossa, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 2, 1973, 1-76.
- ¹¹ Manuel CALVO *et alii*: "La cova de sa Bassa (Escorca, Mallorca)", *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*, Palma, 2000, 401-416.
- ¹² Catalina CANTARELLAS: "Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca)", *Noticiario Arqueológico Hispánico-Prehistoria*, 1, Madrid, 1971, 179-226.
- ¹³ Lluís PLANTALAMOR, Josep MARQUÈS (coord.): *Biniat Nou. El megalitisme mediterrani a Menorca*, Maó, 2001.
- ¹⁴ Pierre PETREQUIN *et alii*: "Reinterprétation de la civilisation Saône-Rhône. Une apprise des tendances culturelles du Néolithique final", *Gallia Préhistorique*, 30, 1987-88, 1-89.
- ¹⁵ Jean VAQUER: "Le groupe de Véraza. Essai sur l'évolution de la culture matérielle", *Le groupe de Véraza et le fin des temps néolithiques dans le Sud de France et la Catalogne*, Paris, 1980:, 84-102.

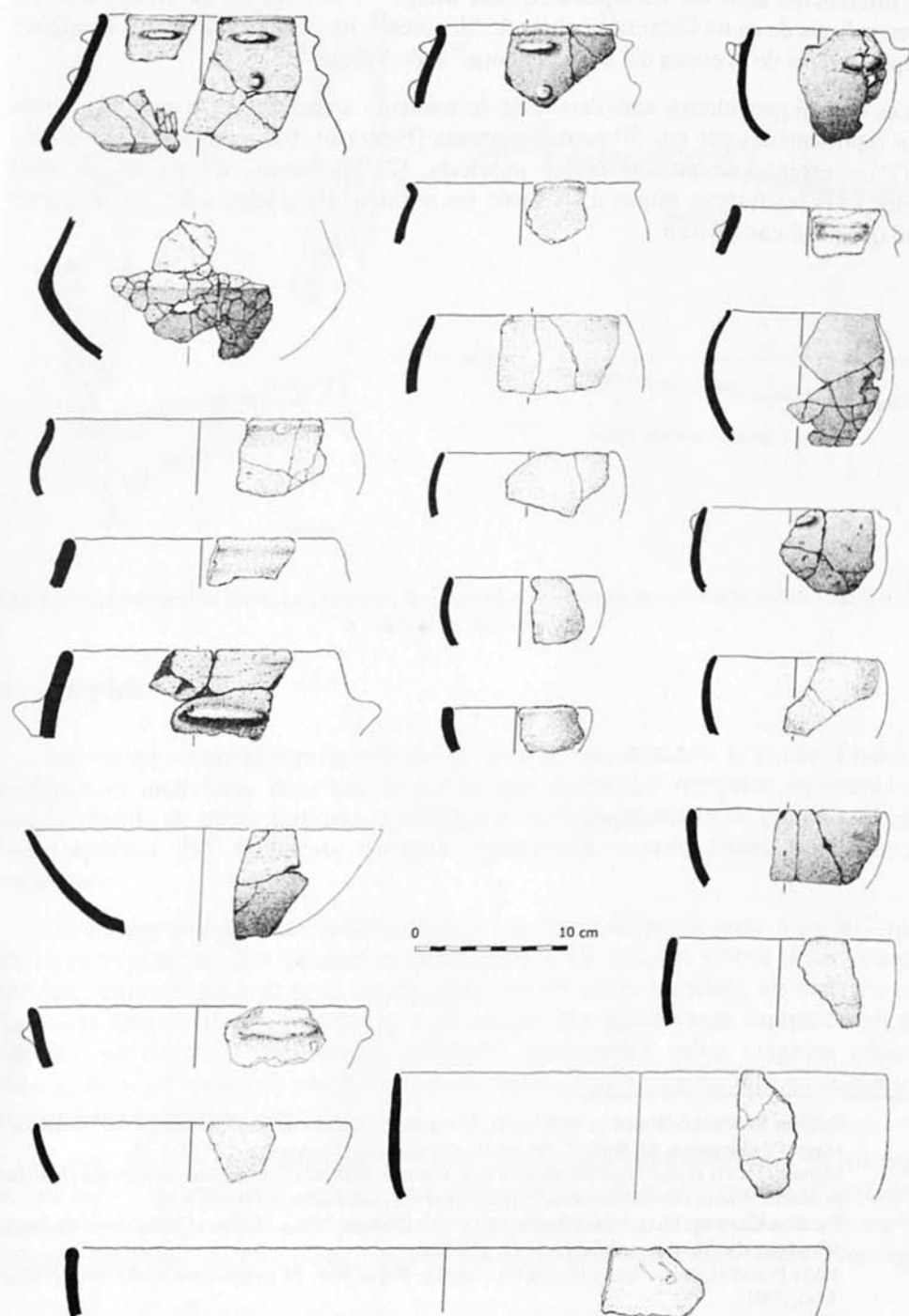
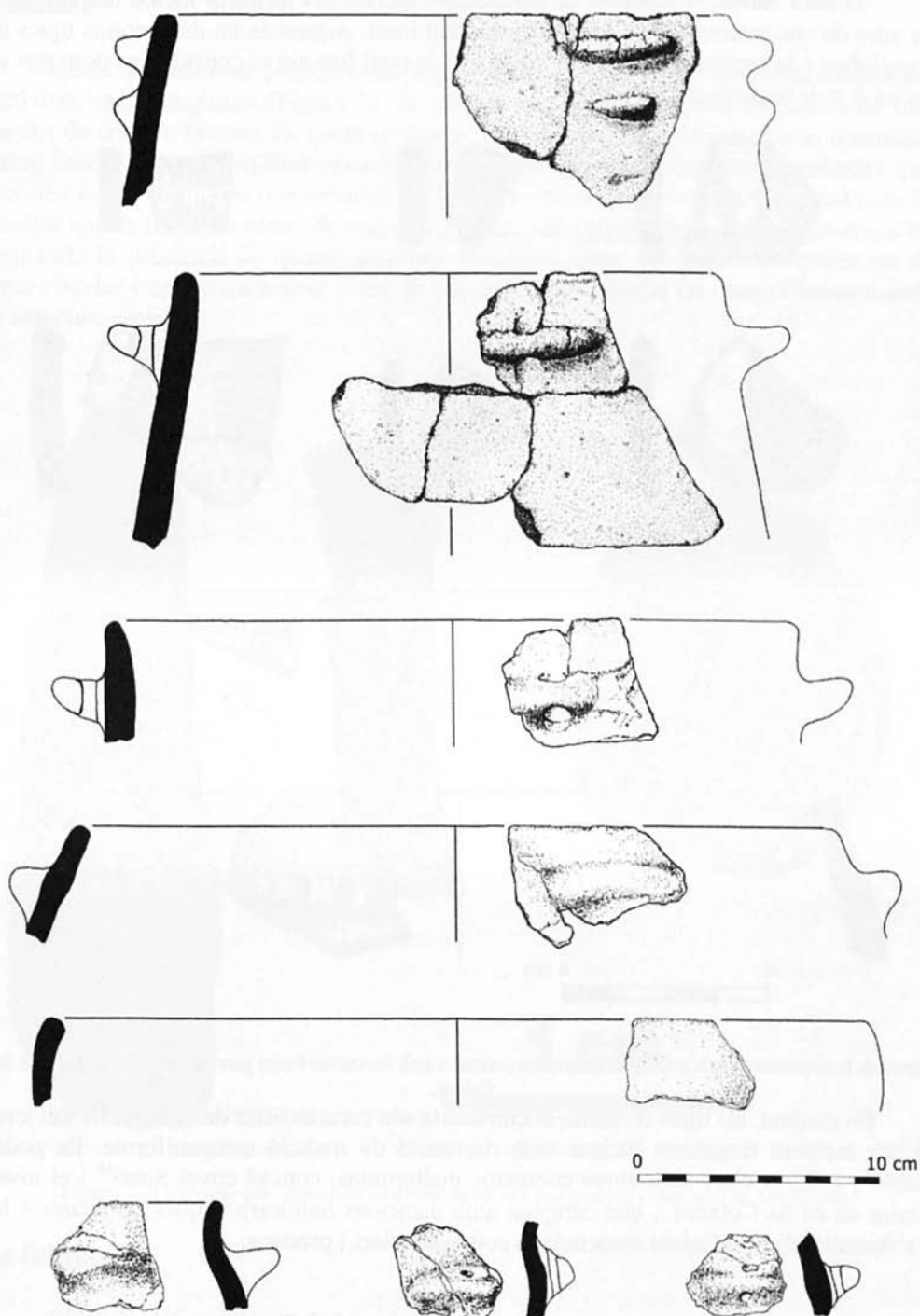
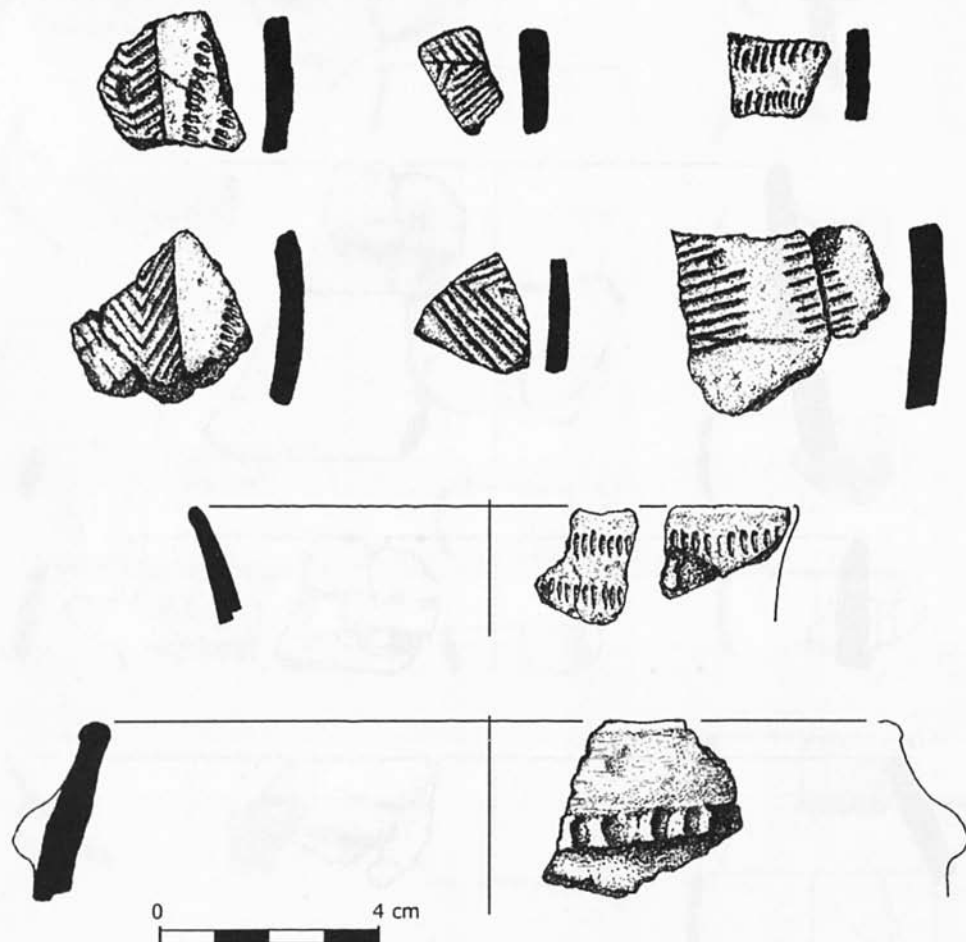

Figura 4. Principals formes ceràmiques de mida petita i mitjana recuperades a s'Arnalet de Son Colom.

Figura 5. Principals restes ceràmiques pertanyents a contenidors de gran mida a s'Arnalet de Son Colom.

D'altra banda, el repertori de ceràmiques incises del jaciment inclou dos fragments de vora de vas esferoidal amb cordó horitzontal incís. Aquest és un dels motius típics que s'engloben a la ceràmica incisa B de Mallorca, la qual fins ara es considerava posterior a la incisa A o de tradició campaniforme.

Figura 6. Representació dels principals fragments ceràmics amb decoració incisa procedents de s'Arenalet de Son Colom.

En conjunt, els tipus ceràmics documentats són característics de la fi del III mil·lenni cal BC, incloent fragments incisos amb decoració de tradició campaniforme. Es poden establir paral·lels clars amb altres contextos mallorquins, com el coval Simó¹⁶ i el nivell inferior de ca na Cotxera¹⁷, que compten amb datacions radiocarbòniques semblants a les de s'Arenalet de Son Colom associades a contextos clars i precisos.

¹⁶ Jaume COLL: "Primeres datacions absolutes del jaciment de coval Simó", *Endins*, 24, 2001, 161-168.
¹⁷ Catalina CANTARELLAS: "Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca)". *NAH-P*, I, 179-226.

El metall

Aquest jaciment ha proporcionat alguns elements metàl·lics, així com evidències d'activitats metal·lúrgiques (Figura 7). En primer lloc, s'han recuperat fragments de tres utensilis de coure o bronze. Es tracta de dos petits punxons i un rebló de secció quadrada. D'altra banda, s'han identificat aproximadament una desena de fragments ceràmics que presenten restes curpíferes o escoriàcies adherides a una de les seves cares, la qual cosa fa plantejar que es tracta de restes de vasos de reducció de mineral de coure. Finalment, s'ha d'esmentar la presència de quatre goterons metàl·lics, entre els quals en destaca un de forma circular i aproximadament 1 cm de diàmetre amb esclafat de manera intencionada per ambdues cares.

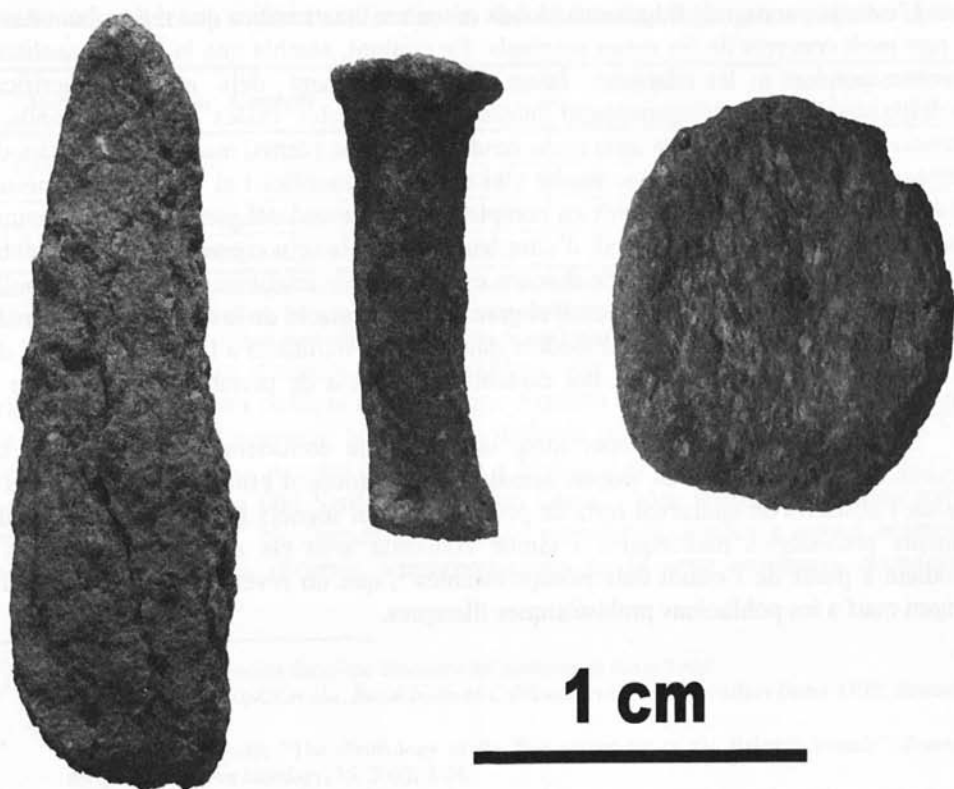

Figura 7. Il·lustració dels principals elements metàl·lics recuperats a S'Arenalet de Son Colom.

La fauna

El conjunt faunístic de S'Arenalet de Son Colom consta de 1739 restes òssies, en general amb un intens grau de fragmentació —tan sols 149 d'ells, un 8.6 %, pogueren ser identificats taxonòmicament a nivell de família o superior. Així, el grup faunístic més

representat és el dels caprins amb un 89.3 % del total, sense que en cap cas hagi estat possible distingir entre cabra i ovella. Segueix en importància el boví amb un 8,7 % de les restes identificades, mentre el porc acumula el 2 % restant. No s'ha identificat cap altre vertebrat. A títol comparatiu es pot esmentar que els percentatges de representació dels grups ramaders són semblants als per a Ca na Cotxera¹⁸, un altre jaciment al pla i a l'aire lliure, el nivell inferior del qual seria aproximadament sincrònic a l'ocupació de S'Arenalet de Son Colom.

Tots els fragments d'os indeterminats han pogut ser classificats com a pertanyents a mamífers bé de mida mitjana, els caprins i el porc en aquest cas, o bé de gran mida, el boví. Aquestes dades, combinades amb les de les restes determinades, reflexen un increment del mamífers mitjans, que suposaven el 91.3 % i passen a representar el 97.4 % del total. Per tant, aquesta dada suggereix que la presència real del ramat boví és sensiblement inferior al 8.7 % obtingut inicialment.

L'estat tan acusat de fragmentació dels ossos analitzats indica que ens trobam davant una part molt concreta de les restes originals. En conjunt, sembla que la mostra analitzada pot correspondre a les darreres fases de processament dels animals sacrificats, caracteritzades per una fragmentació intensa de les restes òssies¹⁹. D'altra banda, la presència abundant d'elements amb escàs rendiment càrnic (dents, mandíbules, metàpodes, falanges) indica que a aquest lloc també s'hi efectuà el sacrifici i el procés de carnisseria dels animals²⁰. A més, s'ha de tenir en compte que l'excavació del jaciment es va centrar a l'interior d'una habitació de la qual, d'altra banda, tan sols se'n conservava la part central. Resulta lògic plantejar que l'àrea de descans es mantingués relativament neta de despulles, la qual cosa també està en sintonia amb el grau de fragmentació de la ceràmica recuperada.

L'estat de les restes òssies impedeix qualsevol aproximació a l'edat de sacrifici dels animals domèstics. Únicament es pot esmentar l'absència de premolars de llet entre les dents.

El jaciment també ha proporcionat una quantitat considerable de mol·luscs, tant terrestres com marins, que es troben actualment en procés d'estudi. Finalment, s'ha de ressaltar l'absència de qualsevol resta de peix. Aquest fet segueix la tendència general dels jaciments prehistòrics mallorquins i també concorda amb els resultats preliminars de paleodieta a partir de l'estudi dels isòtops estables²¹, que no revelen traces d'alimentació d'origen marí a les poblacions prehistòriques illenques.

¹⁸ Damia RAMIS: *Estudio faunístico de las fases iniciales de la Prehistoria de Mallorca*, Madrid, 2006 (Tesi doctoral inèdita).

¹⁹ Maria SAÑA: *Arqueología de la domesticación animal. La gestión de los recursos animales en Tell Halula (Valle del Éufrates-Siria) del 8800 al 7000 BP*, Barcelona, 1999.

²⁰ Paul HALSTEAD, Ian HODDER, Glynis JONES: "Behavioural archaeology and refuse patterns: A case study", *Norwegian Archaeological Review*, 11, 1978, 118-131.

²¹ Mark VAN STRYDONCK, Mathieu BOUDIN, Anton ERVYNCK: "Stable isotopes (13C and 15N) and diet: animal and human bone collagen from prehistoric sites on Mallorca, Menorca and Formentera (Balearic Islands, Spain)", *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deia Conference of Prehistory (September 13-18, 2001)*, Oxford, 2002, 189-197.

Discussió dels resultats

L'atribució de l'estructura de S'Arenalet de Son Colom a la fi del III mil·lenni es basa en las característiques del depòsit excavat, una capa horitzontal de sediment situada entre els murs de l'estructura, sense cap intrusió de materials moderns. Les dues mostres faunístiques datades procedeixen d'aquest context. Aquesta capa es trobava depositada sobre el sòl de l'habitació (un nivell de sediment arenós batut i pitjat directament sobre el qual es troben edificats ambdós murs). És clar que les datacions i el context material no és representatiu del moment de construcció del monument, sinó del seu ús o abandonament. No obstant, a partir de l'estratigrafia i de la tipologia dels materials de la cambra s'infereix una única fase d'ocupació. El conjunt ceràmic és molt uniforme i es relaciona tipològicament amb els contextos mallorquins datats finals del III mil·lenni cal bc (Taula 2). Pel contrari, es documenta una completa absència dels elements característics de mitjans i finals del mil·lenni següent, és a dir, la suposada cronologia per a aquest tipus de monuments.

Jaciment	Context	Referència de laboratori	Resultat convencional	Resultat calibrat (interval 2 σ)
Coval Simó	UE35	Beta-154196	3760±40 BP	2300-2030 cal BC
	UE33	KIA-14323	3670±30 BP	2140-1950 cal BC
Ca na Cotxera	Nivell inferior	KIA-17389	3770±30 BP	2290-2040 cal BC
	Nivell inferior	KIA-17390	3710±25 BP	2200-1980 cal BC

Taula 2. Datacions radiocarbòniques disponibles per als dos contextos arqueològics fiables —coval Simó²² y ca na Cotxera²³— que han proporcionat unes evidències materials semblants a s'Arenalet de Son Colom. Las datacions han estat obtingudes a partir de col·lagen d'herbívoros.

Les implicacions d'aquest marc cronològic són rellevants per al coneixement de l'origen de l'arquitectura ciclòpia a les Balears. Aquesta tècnica es pot lligar ara clarament amb la primera fase d'ocupació humana ben definida de les illes²⁴. Anteriorment s'havia proposat un origen de les navetes d'habitació a Mallorca al III mil·lenni cal BC a partir de les dades de l'anomenat Old Settlement de Son Olesa²⁵, idea seguida a diversos treballs sintètics d'aquells anys²⁶. No obstant, l'absència d'estratigrafia vertical a aquest jaciment ha conduït posteriorment a diverses reinterpretacions de la seva seqüència ocupacional,

²² Jaume COLL: "Primeres datacions absolutes del jaciment de coval Simó".

²³ Mark VAN STRYDONCK *et alii*, *Royal Institute Cultural Heritage Radiocarbon Dates XVIII*, Brussel·les, 2002.

²⁴ Damià RAMIS *et alii*: "The chronology of the first settlement of the Balearic Islands", *Journal of Mediterranean Archaeology*, 15, 2002, 3-24.

²⁵ William H. WALDREN: "Chalcolithic settlement and beaker connections in the Balearic islands", *The Deya Conference of Prehistory. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*, Oxford, 1984, 911-965; William H. WALDREN: "A Balearic Beaker Model. Ferrandell-Oleza, Valldemossa, Mallorca", *Bell Beakers of the Western Mediterranean. Definition, Interpretation, Theory and New Site Data. The Oxford International Conference 1986*, Oxford, 1987, 207-255.

Robert W. CHAPMAN: "The later Prehistory of western Mediterranean Europe: Recent advances", *Advances in Archaeology. Volume 4*, New York, 1985, 115-187; James LEWTHWAITE: "Social factors and economic change in Balearic prehistory, 3000-1000 b.c.", *Beyond Domestication in Prehistoric Europe*, Londres, 1985, 205-231; Germán DELIBES, Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA: *Los orígenes de la civilización. El Calcolítico en el Viejo Mundo*, Madrid, 1993.

proposant-se ara que les estructures ciclòpies de Son Olesa haurien estat bastides als voltants de 1600²⁷, 1700²⁸ o 1800²⁹ cal BC. Aquestes dates, dins el marc de la informació cronològica disponible per a altres jaciments (Taula 3), es venien considerant també representatives de l'origen de les navetes a les Balears

Jaciment	Context	Mostra	Referència de laboratori	Datació convencional	Resultat calibrat (interval 2 σ)
Son Oms	Foguer	Carbó	QL-20	2920±60 BP	1310-920 cal BC
S'Hospitalet Vell (Naveta Ponent)	Foguer	Carbó	UBAR-390	3140±60 BP	1530-1250 cal BC
	Foguer	Carbó	UBAR-389	3110±50 BP	1500-1210 cal BC
	Foguer	Carbó	UBAR-388	3070±50 BP	1440-1130 cal BC
Canyamel	-	Ossos	UBAR-387	3060±50 BP	1430-1130 cal BC
Es Closos de Can Gaïà (Naveta 1)	Nivell III	Ossos	KIA-11229	2740±30 BP	980-820 cal BC
	Nivell III	Ossos	KIA-11232	2790±40 BP	1020-820 cal BC
	Nivell IIIb	Ossos	KIA-11231	2960±25 BP	1290-1050 cal BC
	Nivell Va	Ossos	KIA-11242	2890±35 BP	1220-930 cal BC
	Nivell IIIb	Carbó	UtC-8141	2775±41 BP	1010-820 cal BC
	Nivell IV	Carbó	UtC-8144	2876±39 BP	1220-920 cal BC
	Nivell Va	Carbó	UtC-8145	2926±44 BP	1300-970 cal BC
Clariana (Monument 3)	Nivell I	Ossos	IRPA-1172	3070±40 BP	1430-1210 cal BC
		Ossos	IRPA-1124	3100±40 BP	1450-1250 cal BC
Cala Blanca	Nivell sup.	Ossos	IRPA-1123	3320±40 BP	1740-1510 cal BC
	Nivell sup.	Ossos	IRPA-1123	3320±40 BP	1740-1510 cal BC

Taula 3. Datacions radiocarbòniques disponibles per a contextos d'ocupació de navetes d'habitació a Mallorca—Son Oms³⁰, s'Hospitalet Vell, Canyamel³¹ i es Closos de Can Gaïà³²— i Menorca—Clariana i Cala Blanca³³.

Fins ara s'acceptava àmpliament que el sistema d'habitació dels primers pobladors mallorquins hauria consistit en cabanes construïdes amb materials no perdurables. Malgrat no s'hagi documentat de manera adequada cap d'aquestes estructures, és possible que el

²⁷ Vicente LULL et alii: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Barcelona, 1999; Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005.

²⁸ Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*, Palma, 2002;

²⁹ William H. WALDREN: "A case history: evidence of ancient animal, water and land management, exploitation and depletion, Son Oleza Chalcolithic Old Settlement, Valldemossa, Mallorca, Balears, Spain", *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deia Conference of Prehistory (September 13-18, 2001)*, Oxford, 2002, 301-311.

³⁰ Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *La Cultura Talayòtica en Mallorca: bases para el estudio de sus fases iniciales* (2ª edició), Palma, 1979.

³¹ Gabriel PONS: *Anàlisi espacial del poblament al Pretalaiòtic final i al Talaiòtic I de Mallorca*.

³² Bartomeu SALVÀ: *El pretalaiòtic al llevant mallorquí (1700-1100 AC)*. Anàlisi territorial.

³³ Lluís PLANTALAMOR, Mark VAN STRYDONCK, *La cronologia de la prehistòria de Menorca*, Maó, 1997.

suposat sepulcre megalític de Son Olesa³⁴ o el nivell inferior de ca na Cotxera³⁵ es puguin relacionar amb aquestes cabanes³⁶. Després de l'excavació de s'Arenalet de Son Colom, es pot afirmar que ambdós tipus d'habitació, les cabanes i les navetes, haurien coexistit a Mallorca durant el final del III mil·lenni cal BC i començaments del següent, tal com es documenta a Menorca durant el II III mil·lenni cal BC³⁷.

Ja s'havia proposat³⁸ l'existència de paral·lelismes de caràcter tècnic i morfològic entre les navetes i les cases d'alguns grups culturals del III mil·lenni cal BC al Midi francès, en particular el de Fontbouisse a Languedoc³⁹, cosa que va ser qüestionada posteriorment en base a una aparent diacronia entre ambdós tipus de monuments. Després de l'excavació de s'Arenalet de Son Colom, i malgrat l'existència encara d'un breu interval entre les datacions d'aquest jaciment i la fi de la cultura de Fontbouisse —situada cap al 2200 cal BC⁴⁰—, les noves evidències aquí presentades apunten cap a una sincronia entre la darrera fase del grup francès i l'origen de les navetes d'habitació a Mallorca.

La identificació del sud de França com una possible regió d'origen dels pobladors inicials de les Balears concorda amb altres dades del registre arqueològic d'aquestes illes com la presència d'aliatges de bronze d'estany des de moments antics. A Son Matge aquest metall es relaciona amb l'horitzó de tradició campaniforme⁴¹, encara que és necessari tenir en compte els problemes de fiabilitat que presenten els contextos d'aquest jaciment. En canvi, al sepulcre megalític de s'Aigua Dolça els objectes de bronze apareixen a un context clar i precís datat amb anterioritat al 1700 cal BC aproximadament⁴², el moment en què es proposa l'arribada d'aquesta tecnologia al centre i sud de la península Ibèrica⁴³.

³⁴ William H. WALDREN: "A new megalithic dolmen from the Balearic island of Mallorca: its radiocarbon dating and artefacts", *Oxford Journal of Archaeology*, 20, 2001, 241-262.

³⁵ Catalina CANTARELLAS: "Excavaciones en Ca Na Cotxera (Muro, Mallorca)".

³⁶ Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*.

³⁷ Lluís PLANTALAMOR: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*.

³⁸ Lluís PLANTALAMOR, María Cristina RITA: "Formas de población durante el segundo y primer milenio bc en Menorca. Son Mercer de Baix, transición entre la cultura pretalayótica y talayótica", *The Deya Conference of Prehistory. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and their Peripheral Areas*. Oxford, 1984. 797-826; Lluís PLANTALAMOR: "La arquitectura pretalayótica de Menorca en relación a las construcciones del Languedoc Oriental", *Le Chalcolithique en Languedoc. Ses relations extra-regionales. Colloque International Hommage au Dr. Jean Bernal (Saint-Mathieu-de-Trévières, Hérault, 1990)*, Hérault, 1990-91, 307-314.

³⁹ Jean GASCÓ: *La communauté paysanne de Fontbouisse*, Toulouse, 1976.

⁴⁰ Jean GASCÓ: "Les Vautes et les données du C14 dans le Sud de la France", *Les Vautes (Saint-Gély-du-Fesc, Hérault) et le Néolithique final du Languedoc oriental*, Toulouse, 2003, 217-225.

⁴¹ Christopher R. HOFFMAN: "The making of material culture – The roles of metal technology in late prehistoric Iberia", *The Origins of Complex Societies in Late Prehistoric Iberia*, Michigan, 1995, 20-31.

⁴² Jaume COLL: "Excavació arqueològica al sepulcre megalític de l'Aigua Dolça (Artà, Mallorca)", *El dolmen de s'Aigua Dolça (Colònia de Sant Pere, Mallorca)*. Palma, 2003, 13-59.

⁴³ Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA *et alii*: "Changes in Bronze Age metallurgy as depicted by laboratory analysis: The La Mancha (Spain) model", *Archaeometry 1994, Ankara. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry. Ankara, 9-14 May 1994*, Ankara, 1996, 23-34; Salvador ROVIRA: "Metallurgy and society in prehistoric Spain", *Metals and Society. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000*, Oxford, 2002, 5-20.

Actualment, segons diversos autors, se solen definir dos períodes culturals anteriors al món talaiòtic. El primer d'ells és conegut com Calcolític, Campaniforme inicial i final o Campaniforme i Epicampaniforme, mentre el nom que rep el segon a la literatura recent és el de Naviforme⁴⁴. D'acord amb aquestes propostes, un dels elements característics del període inicial és la presència de ceràmica incisa de tradició campaniforme local (incisa A) fins devers el 2000 cal BC, que seria reemplaçada llavors per un altre tipus de ceràmica de pitjor qualitat amb decoració incisa més senzilla i restringida (incisa B). L'element clau per situar l'inici del període denominat Naviforme seria l'aparició de les navetes d'habitació com el primer tipus d'arquitectura ciclòpia domèstica a les Balears. No obstant, l'excavació de s'Arenalet de Son Colom ha revelat la presència sincrònica d'ambdós tipus de ceràmica incisa a l'interior de l'estructura ciclòpia, dins un marc cronològic de finals del III mil·lenni cal BC.

Altres elements que es venen considerant sincrònics al període prèviament acceptat de vigència de les navetes d'habitació, com els llocs d'enterrament col·lectiu (sepulcres megalítics, hipogeu i coves naturals) també s'està demostrant que tenen un origen més antic. Així, les coves artificials menorquines amb façana megalítica de Biniai Nou⁴⁵ i les restes humanes de la cova de Muleta analitzades recentment⁴⁶ es daten amb anterioritat al 2000 cal BC. La majoria del registre artefactual característic de mitjans del segon mil·lenni cal BC també es pot trobar a finals del mil·lenni anterior. Tan sols la ceràmica incisa amb decoració de tradició campaniforme sembla desaparèixer cap al 2000 cal BC, encara que s'ha de remarcar la seva limitada presència a l'arxipèlag balear. A Menorca és completament desconeguda i també es troba absent a diversos contextos mallorquins de finals del III mil·lenni cal BC, com el coval den Pep Rave⁴⁷ i la cova des Moro⁴⁸.

A banda de la ceràmica incisa A o de tradició campaniforme, la majoria dels materials característics de la fi del III mil·lenni cal BC a Mallorca —plaques lítiques polides amb perforacions als extrems (“braçals d'arquer”), punxons metàl·lics, botons piramidals i prismàtics amb perforació en V a la base, ganivets de sílex amb tall obtingut mitjançant retoc pla, formes ceràmiques característiques sense decoració incisa (“ceràmica d'acompanyament”)— són encara presents diversos segles després de la desaparició de la

⁴⁴ Vicente LULL *et alii*: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*.

Manuel CALVO, Víctor GUERRERO: *Los inicios de la metalurgia en Baleares. El Calcolítico (c. 2500-1700 cal. BC)*.

Rafael MICÓ: *Cronología Absoluta y Periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*.

Lluís PLANTALAMOR, Josep MARQUÈS (coord.): *Biniai Nou. El megalitisme mediterrani a Menorca*.

⁴⁶ Damià RAMIS, Josep Antoni ALCOVER: “Revisiting the earliest human presence in Mallorca, Western Mediterranean”. *Proceedings of the Prehistory Society*, 67, 2001, 261-269; Mark VAN STRYDONCK, Mathieu BOUDIN, Anton ERVYNCK: “Humans and *Myotragus*: the issue of sample integrity in radiocarbon dating”, *International Symposium. Insular Vertebrate Evolution. The palaeontological approach (September 16-19, 2003, Mallorca)*, Palma, 2005, 369-376.

Jaume COLL: “Seriación cultural de los materiales del coval den Pep Rave (Sóller, Mallorca). Elementos calcolíticos y talaióticos”, *Trabajos de Prehistoria*, 48, 1991, 75-101.

⁴⁸ Damià RAMIS, Gabriel SANTANDREU, Joan CARRERAS: “Resultats preliminars de l'excavació arqueològica a la cova des Moro entre 1999 i 2002”, *III Jornades d'Estudis Locals de Manacor 2004. Espai, fet urbà i societats (21 i 22 de maig de 2004)*, Manacor, 2005, 127-142.

ceràmica de tradició campaniforme. A més, l'evidència obtinguda al coval Simó⁴⁹ i a s'Arenalet de Son Colom indica que la ceràmica denominada epicampaniforme o incisa B no és posterior a la campaniforme o incisa A, sinó probablement contemporània en origen i amb una desaparició més tardana.

En definitiva, l'evidència proporcionada per s'Arenalet de Son Colom suggereix que les navetes d'habitació a les Balears tenen un origen que es remunta a la fi del III mil·lenni cal BC. Aquest fet recolza la idea prèviament plantejada sobre la relació d'aquestes estructures amb el Midi francès, especialment amb el grup de Fontbouisse. La clara influència cultural de la regió pirinenca-occitana a la cultura material de les Balears a finals del III mil·lenni cal BC també reforça aquesta interpretació.

Des d'una perspectiva general, l'escenari aquí proposat constitueix una exemple mediterrani per a l'estudi del procés de poblament insular segons el plantejament teòric d'Atholl Anderson⁵⁰. El poblament humà d'una illa no és un fet instantani, sinó que s'ha d'entendre com un procés. La *colonització* constituïria l'estadi inicial d'aquest procés, caracteritzat per l'establiment d'una població amb el potencial per mantenir-se de manera autosuficient. La fase posterior, definida com d'*habitació*, estarà caracteritzada pel desenvolupament d'una cultura local característica. Malgrat les Balears no són illes oceàniques, i es podria suposar una relació més intensa de flux i reflux amb les regions d'origen dels pobladors, les dades exposades recolzen pel contrari una evolució històrica lineal al llarg de la fi del III i la primera meitat del II mil·lennis cal BC a l'arxipèlag. Les dades de s' S'Arenalet de Son Colom, juntament amb els altres jaciments esmentats, posen l'èmfasi en la persistència de la majoria dels trets culturals durant aquest interval cronològic. El registre arqueològic de finals del III mil·lenni cal BC a les Balears és compatible amb un estadi de *colonització*. L'acusada semblança, en general, dels elements materials d'aquests moments respecte als seus paral·lels continentals permet suggerir que la separació de les poblacions illenques no feia molt que s'havia produït. Mentre a mitjans del II mil·lenni cal BC ja es detecta el pas a la fase d'*habitació*, amb el desenvolupament de la primera cultura autòctona.

Agraïments

Als voluntaris que feren possible l'excavació arqueològica de S'Arenalet de Son Colom: Carme Alcover, Enric Alcover, Tonyo Alcover, Aina Bonner, Moisès Bonnín, Pere Bover, Miquel Cifre, Joan Comas, Xisca Comas, José Antonio Encinas, Joan Fornós, Pau Fornós, Bernat Gaviño, Jaume Jaume, Toni Micol, Margalida Munar, Toni Pascual, Maria Pastor, Roser Pérez, Guillem Pons, Carles Quintana, Joana Rayó, Mateu Riera, Vicenç Sastre, Pedro Seguí i María José Vera. L'excavació va ser autoritzada pel Direcció Insular de Patrimoni Històric del Consell de Mallorca i finançada a través del projecte CEL 2004-04612/BTE, del qual és investigador principal el Dr. Josep Antoni Alcover (Institut Mediterrani d'Estudis Avançats).

⁴⁹ Jaume COLL: "Primeres datacions absolutes del jaciment de coval Simó", *Endins*, 24, 2001, 161-168.
Atholl ANDERSON: "Current approaches in East Polynesian colonisation research", *Journal of the Polynesian Society*, 30, 1995, 110-132.

RESUMEN

La excavación de los restos de una estructura de habitación de planta alargada en s'Arenalet de son Colom (Mallorca) ha proporcionado un conjunto de materiales muy homogéneos fechables a fines del III milenio cal BC, es decir, la primera fase de presencia humana bien documentada en las Islas Baleares. Los muros de este monumento fueron construidos mediante grandes bloques de piedra. La documentación de la llamada 'arquitectura ciclópea' en Mallorca en un momento cultural tan arcaico marca un importante desarrollo en el conocimiento de la prehistoria inicial de las Baleares. Además, el registro de esta excavación constituye una evidencia útil a la hora de analizar el proceso de poblamiento humano de Mallorca como un ejemplo de colonización insular.

ABSTRACT

The excavation of the remains of an elongated habitation structure at S'Arenalet de Son Colom (Mallorca) has produced an homogeneous assemblage of the late 3rd millennium cal BC, that is, the earliest phase of well-recorded human presence in the Balearic Islands. The walls of this monument were built with large blocks. The confirmation of the presence of the so-called 'cyclopean architecture' in this early cultural stage marks an important development in the knowledge of the Balearic early prehistory. Additionally, this record constitutes an useful evidence to focus on the human settlement process of Mallorca as an example of island colonization.